

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ МИКОЛИ ВОРОНОГО НА ТЛІ РОДИННОГО ОТОЧЕННЯ ПИСЬМЕННИКА

Постать одного з перших апологетів модерністської естетики Миколи Вороного досі є "terra incognita" як для широкого кола читачів, так і для науковців. У статті почасти розкрито окремі грані його письменницького таланту, що гартувався під тиском глобальних історичних та мистецьких зрушень. Зокрема, у дослідженні окреслено життєве і творче середовище М. Вороного, простежено можливі впливи родинного оточення на формування світогляду й таланту письменника.

Ключові слова: родинне оточення, творче середовище, спадкові впливи, формування особистості, соціально-політичні погляди, творчі мотиви, художній стиль.

Liudmyla Pochynok, Svitlana Osiak. Life and Creative Work of Mykola Voronyi against Background of Writer's Family Environment

The figure of one of the first Ukrainian apologists of modernist aesthetics Mykola Voronyi still remains 'terra incognita' for most readers and scholars. Due to his artistic talent and principal literary position Voronyi may take a special place among other poets of the early Ukrainian modernism. This paper offers an attempt to get a closer look at the figure of the artist, revealing some aspects of his private life and creative work under the pressure of global historical and artistic shifts.

In order to better understand the writer himself, and consequently his creative heritage, one must turn to his world, to the environment in which he was born and formed as a person and artist. In particular, the paper traces possible influence of the family environment on the formation of Mykola Voronyi's worldview and the writer's talent. Some memories of his world, his family and creative environment were left by Voronyi in a rather extensive autobiographical essay.

This autobiography of Mykola Voronyi, which is quite well-known and often cited by the authors of scholarly and popular publications, allows the researcher to trace the origin of key motives and mood in the creative consciousness of the writer, outline his artistic credo and life principles. According to autobiographical records, the closest family environment (grandfather, father and mother) had a profound and multifaceted formative influence on the personality of the future poet-lyricist, cultural and public figure Mykola Voronyi.

Keywords: family environment, creative environment, personality formation, socio-political views, creative motives, artistic style.

Доба раннього модернізму в українському письменстві залишається актуальною для дослідницьких пошуків, незважаючи на численні ґрунтовні студії вітчизняних літературознавців (Я. Поліщука, С. Павличко, Н. Зборовської, М. Махиди, О. Забужко, Т. Гундорової та ін.), адже до сьогодні в українському модерністському літературному просторі є письменницькі постаті, не охоплені достатньою увагою дослідників. Серед цих персоналій особливо вирізняється своїм мистецьким талантом та принциповою і твердою літературною позицією постать одного з перших апологетів модерністської естетики – Миколи Вороного, яка досі є своєрідною "terra incognita" і для широкого кола читачів, і для науковців. Г. Вервес зауважує, що письменник "належав до того покоління української інтелігенції кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., що було підготовлене епохою І. Франка до створення нових національних і загальнолюдських культурних цінностей і якому в нашій свідомості судилося стати "білою плямою" [3, 6].

Звичайно, творча діяльність такого багатогранного митця – письменника, критика, публіциста, мистецтвознавця – не могла не знайти хоча б часткового освітлення у вітчизняному літературознавстві, ставши предметом окремих наукових студій та розвідок (О. Білецький [1], Г. Вервес [3], В. Бурбела [2], Т. Гундорова [7], В. Кузьменко [10], В. Колкутіна [9], М. Луцюк [14], О. Камінчук [8], В. Кшевецький [11] та ін.), проте наразі ще годі говорити про ґрунтовне

і всебічне осмислення життєвого шляху і творчого спадку М. Вороного. А тому робимо спробу ще раз наблизитись до постаті митця, прагнучи хоча б почасти розкрити окремі грані його життєвої і творчої долі та письменницького таланту, що гартувався під тиском глобальних історичних і мистецьких зрушень.

Щоб краще пізнати самого письменника, а отже, і його творчу спадщину, звернемося до його світу, до середовища, де він народився, сформувався як особистість і митець. Окремі згадки про свій світ, родинне й творче середовище залишив у достатньо просторому автобіографічному нарисі сам М. Вороний. Свої біографічні мемуари, написані на замовлення видавця І. Лизанівського [13, 2], М. Вороний адресує в листі від 9 квітня 1928 р. [5] професору О. Білецькому, що якраз працював над вступною статтею до видання творів письменника, яке готувалось у харківському видавництві “Рух”. Ця доволі відома й принагідно часто цитована авторами наукових і науково-популярних студій “автобіографія” М. Вороного дає змогу простежити процес зародження основних мотивів і настроїв у творчій свідомості письменника, окреслити його мистецьке кредо та життєві принципи й переконання.

“Перші свідомі спомини дитинства” М. Вороного, як він сам свідчив, “походять з оточення Слобожанської природи і харківських людей” [4, 588]. Родинний світ, що оточував юного Миколу ще за його дитинства, закарбувався в пам’яті розповідями діда з батькового боку на ймення Павло Денисович про “запорожців”, яких той нібито бачив на власні очі. Дід Павло (його по-вуличному кликали “Уланом”, тому що 25 років прослужив у війську в уланському полку, сформованому свого часу з “недобитків гайдамаків”) цілком міг бути, припускає Вороний, сином гайдамаки, забраного до того полку. Помер Павло Денисович, “мавши десь під 100 літ, крепкий, міцний дід, носив свитку або чумарку, жив з конем на стайні (він візникував)” і, як згадував онук, “говорив досить чистою й крутою українською мовою” [4, 589].

Ця думка М. Вороного про діда Павла набуває особливої ваги з огляду на подальші свідчення митця в його автобіографії, що стосуються мовного середовища, де виростав і формувався майбутній письменник: “Хоч у хаті у нас панував русько-український жаргон, проте національна стихія, у вдачі й у вимові, опанувала всю мою істоту” [4, 590]. Посилаючись на ці твердження, можемо припустити, що інтерес і замилювання юного Миколи українською “національною стихією”, які він проніс у душі впродовж усього свого творчого життя, ішли насамперед від діда Павла Денисовича, котрий розмовляв “чистою” українською мовою та й жив не у “хаті”, де панував “жаргон”.

У “хаті” ж, як розуміємо, панував світ Миколиних батька-ремісника, Кіндрата Павловича, і матері – Олімпіади Дмитрівни Колачинської-Вороної. З боку матері М. Вороний (про це сам письменник стверджував в автобіографії) мав “шляхецько-духовне походження” [4, 589]. Рід матері Вороного, за словами історика В. Антоновича, на якого посилається письменник, походить іще від Прокопія Колачинського, відомого освітнього діяча, що був у 1697 – 1702 рр. ректором Києво-Могилянської духовної академії й “ретельним сіячем освіти, виконачем освітніх планів гетьмана Ів[ана] Ст[епановича] Мазепи” [4, 589]. Тож мати, за словами М. Вороного, мала кращу, ніж батько, освіту (“вчилась, як панночки того часу, в якомусь монастирі” [4, 589]), любила читати. З рук матері побирав Микола і перші початки грамоти, а згодом саме вона відвела його, семирічного, у день св. Наума до початкової школи. Проте навчання – і

Людмила Починок

материні, і шкільне – було російською мовою, що не викликало в дитини особливого зацікавлення.

Зважуємося на це твердження, оскільки маємо кілька цілком відвертих зауваг самого М. Вороного в автобіографічних записах. Зокрема, письменник зазначає, що “пам’ятає ту книжку”, з якої мати вчила його, а саме – “Золотую грамоту” [4, 590], однак жодних згадок про автора чи її зміст не подає. Припускаємо, це була видана в Москві 1875 р. книжка російського письменника Ф. Ліванова “Золотая грамота. Первая в России учебно-воспитательная народная хрестоматия <...> настольная книга для всего русского народа, составлена и издана <...> к употреблению в народных школах всех ведомств Рос. Империи” [12]. Саме ця книжка якраз і містить окремі “оповідання про [російсько-турецьку. – С. О.] війну” [4, 589], які читала Миколі матір і які особливо вражали його дитячу уяву, про що й згадує в автобіографії.

Водночас М. Вороний дуже чітко й докладно описує інший цікавий випадок із його дошкільного життя вже з українською книжкою: “Ще перед школою попалась мені якась до рук копійчана книжка “Катерина” Т. Шевченка у виданні Куліша, і я, частенько перечитуючи її, непомітно вивчив усю напам’ять та й читав уголос хлопчикам та дівчатам на вулиці” [4, 590]. Прикметним у цьому плані є ще один спогад Вороного з автобіографії: “У школі, коли я прочитав уголос віршик:

“Как у наших ворот стоит озеро воды,

Ой люли, ой люли, стоит озеро воды...”

то зареготався, а на запитання вчительки відповів: “То якась дурна книжка – не хочу її читати... Бо де ж таки! коло воріт – озеро! <...> Та ще й оте “люлі”, що дитині в колісці співають, щоб “спало”...” [5, 5].

Ще зовсім юний Микола охоче й без будь-якого примусу перечитує і переказує напам’ять іншим дітям україномовну книжку далеко не дитячого змісту, зберігши в пам’яті не тільки ім’я її автора, а й видавця. А от читати малозрозумілою для нього російською мовою дитячий віршик не змушує його навіть авторитет першої вчительки Марії Іванівни Яценко (її ім’я не затерлось у пам’яті М. Вороного і через півстоліття). Отож можемо тільки подивляти, який могутній вплив мав у дитинстві на М. Вороного його дід Павло, що говорив “крутою українською мовою”, а разом із ним – і весь чар української “національної стихії”; вона, за словами поета, “опанувала” всю його істоту і згодом виявилась повно і свідомо в його творчості.

Проте не можемо цілковито нехтувати й тою дещицею українського національного імпульсу, який ішов на М. Вороного від його матері, що мала на його душу “колосальний вплив <...> своїми казками, <...> особливо ж *піснями* <...> яких співала вона з незвичайною чулістю й сльозами” [4, 590]. Тут і далі в тексті виділення авторське. – С. О.]. Як щиро звіряється митець в автобіографічних записах, “і тепер не могу без сліз згадати пісню “Ой ішов чумак з Дону” [4, 590]. Можемо припускати, що Микола чув од матері й пісень на традиційну в українському фольклорі козацьку тематику, бо ж чи випадково першою його самостійною поетичною спробою ще в початковій школі, згадує письменник, був вірш “про якогось “козака на коні” [4, 591].

А от уже подальша більш вправна поезія М. Вороного часу його навчання в Ростовському реальному училищі писана, як свідчить автор, під безпосереднім впливом “Кобзаря” Т. Шевченка, “з котрим носився, і їв, і спав із ним укупі” [4, 592]. Палко захоплений “суворо революційною музою Шевченка в його заборонених віршах “Сон”, “Кавказ”, “Царі” [4, 592], Вороний поринає з головою у вир громадської діяльності та “революційного” змагання. Ще перебуваючи в Ростові, сходиться із групою “народовольців”, займається соціалістичною

пропагандою, через що двічі потрапляє до в'язниці й перебуває під "гласним надзором" поліції "без права вступу до вищих шкіл" і під забороною в'їзду "до столиць і університетських міст" [4, 592].

Приблизно на цей же час припадає ближче знайомство М. Вороного з театральним мистецтвом українських труп (М. Кропивницького, а згодом і М. Старицького та П. Саксаганського), що справило на нього величезне враження й посягло певне сум'яття в його "народовольських" поглядах. В автобіографії М. Вороний пише: "Шевченків "Кобзар" і український театр розпалили в мені національну стихію й розбудили національну свідомість. Я мріяв "іти в народ", але... в український народ" [4, 592]. Юний М. Вороний намагається осмислити і впорядкувати свої соціально-політичні погляди й переконання, поєднати соціалістичні гасла з націоналістичними, що йому очевидячки не вдавалося.

Подальше знайомство з нащадком київського "старогромадівця" П. Панченком, що відкрив для нього українські видання Галичини, і "драгоманівцем" С. Ерастовим, у спілці з яким організує в Ростові "українську громаду", та захоплення українофільською пропагандою, через що зазнає чергового арешту, усе більше схиляє М. Вороного до націоналістичної ідеології. Поїхавши таємно на якийсь час до Харкова, М. Вороний, як стверджує в автобіографії, вступає до "Братства тарасівців" [4, 592], а пізніше, уже повернувшись із-за кордону, приєднується до РУП [4, 596], що стала ідейною спадкоємицею "тарасівців". Та, власне, й сам письменник, усвідомлюючи хисткість своїх "соціалістичних" переконань, відверто зізнавався: "Національний елемент був у мені завжди дуже сильний, крім свідомості, він превалував у мені як поетична стихія. Тому й не дивно, що, незважаючи на свої революційні настрої (в яких я теж найперше шукав поезії), я раз у раз горнувся до різних націоналістичних українських організацій" [4, 596]. Як бачимо, коментарі тут щодо юнацького героїко-романтичного "соціалізму" Вороного були б чи не зайві.

Однак хочемо затриматися на цьому моменті довше із приводу одного сумнівного факту, що стосується хронології подій у життєписі митця. Зокрема, М. Вороний в автобіографії (а слідом за ним і окремі дослідники його життєтворчості), вказує вочевидь помилкову дату свого вступу до "Братства тарасівців" – 1898 р. [4, 592]. На рукописі навіть видимо позначились сліди сумнівів автора, що, пригадуючи точну дату, затримав на якийсь час біг пера, перш ніж вивів число року "8", та й сам вислів має певний відтінок приблизності: "Року 1898" [5, 7 зв.]. Зрозуміло, що справжня дата цієї події з плином років могла затертися у свідомості письменника, адже Вороного більше захоплював не часовий, а знову ж таки героїко-романтичний складник цієї події: "Року 1898 я, будучи [у Ростові. – С. О.] під поліційним доглядом, умудрився з'їздити до Харкова [університетського міста. – С. О.], де вступив у члени тайного т[овариств]а "тарасівців" і зробив зв'язок із харківською групою "народоправців" [4, 592].

Проте слід унести деяку ясність у це питання, оскільки відомо, що "Братство тарасівців" загалом проіснувало до 1898 р., а безпосередньо харківський період його історії охоплює лише 1892 – 1893 рр. Політична програма-статут "Братства тарасівців" була виголошена 1893 р. в Харкові на зібранні з нагоди Шевченкових роковин і опублікована під назвою "Profession de foi молодих українців" у львівській газеті "Правда" у квітні цього ж року. Але вже у травні 1893 р. внаслідок масових арештів у Харкові діяльність "Братства тарасівців" була припинена, а його центр перенесено до Києва [15]. Тому схиляємось до думки, що М. Вороний міг бути присутній на зібранні в Харкові саме під час ушанування Шевченкових роковин у 1893 р.

На такі міркування наштовхує і той факт, що приблизно тоді ж, 1893 р., у Харкові було організовано й осередок соціал-революційної партії “Народне право”, центр якої містився в Саратові і яка, за твердженням самого М. Вороного, “проіснувала дуже недовго” [4, 592]. А власне, харківська група “народоправців” була розгромлена слідом за “тарасівцями” у квітні 1894 р. [16]. Отож вступити саме в Харкові до таємного товариства “тарасівців” і одночасно налагодити зв’язки із харківською групою “народоправців” М. Вороний міг тільки 1893 р.

Попри цей факт, упадає в око також цілковита контрастність політичних ідеологій “тарасівців” і “народоправців”, які знову ж таки намагається парадоксально поєднати у своїй свідомості М. Вороний. І якщо додати до окресленого кола політичних контактів і переконань письменника ще і його участь у РУП та в “літературній секції” УСДРП (разом із Михайлом Коцюбинським і Ларисою Косач), то очевидним стає доволі поверхове сприйняття М. Вороним політичних стратегій цих організацій, а натомість – безоглядне занурення його в стихію підпільно-радикальної діяльності, що захоплювала поета своєю таємністю, ризиками, небезпеками та й загалом усією атрибутикою героїчної романтики. Власне, і сам Вороний із гумором говорить про себе в автобіографії: “<...> я – ніби марксист” [4, 594], – а трохи далі зауважує: “Мушу одверто признатись, що, перебуваючи в лавах укр[аїнської] соц[іал]-демократії і беручи чинну політичну участь як актуальний член її (на партконференціях, з’їздах і в праці на місцях) я серйозним партійним робітником не міг і не вмів бути, і товариші, жартуючи, звали мене “брудним есдеком” за те, що я нерідко “нарушав кодекси” партії екстравагантними виступами і вчинками... Така вже вдача поетична” [4, 596].

Тут, вочевидь, дається взнаки ота “гайдамацька кров”, що передалась М. Вороному ще від діда-прадіда з батькового боку й озивалась і в його нестримній національній стихійності, і в завзятій, хоча й не завжди послідовній, радикальній позиції, і в палкій громадянській поетиці (“Гей, хто має міць!..”, “За Україну!”, “На свято відкриття пам’ятника Іванові Котляревському”, “Привид”, “Краю мій рідний!..”, “Ти не моя!”, “Коли ти любиш рідний край”, “Patriotica”, “Євшан-зілля”). Що цікаво, це внутрішнє відчуття “аромату” степової гайдамацької вольниці настільки сильне в підсвідомості митця, що відводить на другий план навіть такий інтенсивний імпульс національної пам’яті, як фольклорна пісня, бо чи ж випадково в поемі “Євшан-зілля” саме терпкий запах степового полин-зілля, а не героїчна пісня рідного народу чи колискова матері повертає родову пам’ять юнакові – ханському синові.

До означеної “екстравагантності” М. Вороного, і життєвої, і мистецької, долучався ще один важливий чинник – внутрішнє релігійне сприйняття світу, що його, як сам зазначав у автобіографії, так і не зміг у собі знищити, захопившись народництвом, а згодом – соціалістичною ідеологією: “Коли <...> я штучно і поверхово знищив свій релігійний світогляд (головно осміяв обрядову церкву, лишившись вірним Христовій моралі), я почув себе відірваною від Бога і від всесвіту малесенькою порошокною, яку жене по світах зловісний вітер” [4, 597]. У цьому глибокому духовному конфлікті знову ж таки прозирає підсвідоме прагнення М. Вороного під впливом новітніх філософій та ідеологій поєднати у своїй свідомості апріорі несумісні поняття та ідеали, що неминуче призводить митця до внутрішнього роздвоєння: “...десь попід ґрунтом наукового соціалізму (історичного матеріалізму) я таїв у собі глибоко на дні якесь релігійне почуття чи релігійне сприйняття світу, а разом з тим марив про Ніцшевого *Übermensch*’а! – горду надлюдину, що відкидає рабську науку християнства, в той же час лишаючись в моральній істоті своїй все ж таки

християнином і скрайнім гуманістом” [4, 596]. Цей могутній духовний імпульс ішов, за словами письменника, насамперед від його матері: “Треба згадати, що з дитинства, під впливом матері я був дуже релігійним (поезія молитви своєї власної <...>, щасливі неосяжні мрії про Царство Боже, <...> там десь поза небесними сферами, де ввижаються якісь прозораізмрудні сади в блакитній імлі і вчуваються співи серафимів)” [4, 597].

Саме “сердечно-чула” [4, 589] вдача матері Вороного, а ще її пісні, що так вражали юного Миколу, викохали в її синові також і його поетичну душу естета, яка згодом озветься вишуканою й тонкою настроєвою лірикою – піснями, елегіями, романсами, тріолетами, легендами, баладами й посвятами (“Співи старого міста”, “Елегії”, “Ad astra”, “Балади й легенди”, “Сонячні хвилини”, “Фата моргана”, “Amoroso”, “За брамою раю”, “Разок намиста”, “Лілеї й рубіни”, “De mortuis”). Характеризуючи в автобіографії своє віршування, М. Вороний зазначає: “Почав писати з такого ж побудження, з якого люди починають співати. От почуваю собі якийсь мрійний настрій, якусь ритмічну розгойданість, причому виразно відчуваю, що в усі щось дзвенить. <...> Виходить, що я починав не так од образу, як од звука. І дійсно, – мелос, спершу примітивний, а далі технічно все більше ускладнений, був джерелом моєї пісні-вірша” [4, 605]. Закодовані в поезії М. Вороного мелодійність та ритмічна гнучкість не раз спонукали композиторів до створення пісень, маршів та романсів на слова поетової лірики: “Сонце заходить”, “Нічого!..” (М. Лисенко), “Білесенькі сніжиночки”, “Розцвівся пишно мій садок” (В. Верховинець), “За Україну” (Я. Ярославенко, Б. Вахнянин), “Легенда” (М. Леонтович).

Своє неповторне мистецько-естетичне сприйняття й усвідомлення поезії М. Вороний відверто декларує та палко відстоює і у відкритому листі-відозві до українських письменників, опублікованому 1901 р. в Літературно-науковому віснику, і у своїх програмових віршах “Краса!” та “Іванові Франкові (відповідь на його Послание)”:

І хто Поезію – царицю

Посміє кинуть у в’язницю?

Хто вкаже шлях їй чи напрямок,

Коли вона не зносить рамок?

В ній всі краси кольори сяють,

В ній всі чуття і змисли грають!.. [4, 156].

Та й не тільки в поезії, а й у переважній більшості сфер своєї діяльності М. Вороний свідомо виявляв себе як “піонер”-новатор, пропонуючи нетрадиційні шляхи, принципи, погляди, перспективи, декларуючи нову модерністську естетику.

Широта й багатогранність творчих компетенцій та зацікавлень митця насправді вражаючі. Вважаємо, у цій рисі М. Вороного відгукнулася батькова завзятість і наполегливість. Поет згадував в автобіографії безліч ремесел свого батька, Кіндрата Павловича: “Батько мій <...> був міщанином, з <...> натурою, повною ініціативи, – дуже часто міняв професії (ремісник-шапочник, залізничник, дрібний купець, член міщанської управи і т. п.)” [4, 589]. Тож і М. Вороний, сповнений енергії та ентузіазму, до яких лише справ не брався впродовж життя: політична пропаганда (соціалізм, марксизм, націоналізм), громадська діяльність (“Стара громада”, “Братство тарасівців”, РУП, УСДРП), редакційна робота (“Житє і слово”, “Громадський голос”, “Радикал”, “Зоря”), режисерська (галицько-руський театр товариства “Руська бесіда”, Національний зразковий театр), акторська (трупі М. Кропивницького, П. Саксаганського, М. Садовського та ін.), видавнича (Одеська Літературна Спілка, альманах “З-над хмар і з долин”), педагогічна (театральна школа театру М. Садовського, українська драматична школа при Музичному інституті імені М. Лисенка, Харківський

музично-драматичний інститут), мистецтвознавча (театр, малярство, музика, література), театральна та літературно-критична, публіцистична, перекладацька (із французької, німецької, англійської, італійської, польської, російської, болгарської, перської, японської, староіндійської) та письменницька діяльність (поетичні збірки “Ліричні поезії”, 1911; “В сяйві мрій”, 1913; “Євшан-зілля”, 1917; “За Україну”, 1921; “Поезії”, 1929), а крім цього – ще й чиновницька служба в різних установах.

Отже, як бачимо, найближче родинне оточення М. Вороного (дід Павло Денисович, батько Кіндрат Павлович та мати Олімпіада Дмитрівна) мало глибокий і багатогранний формаційний вплив на майбутнього поета-лірика, культурного і громадського діяча. Значну роль у творчій долі М. Вороного відіграли і його драматичні стосунки з дружиною, Вірою Миколаївною Вербицькою, та сином Марком, однак осмислення їх впливу на творчу спадщину митця потребує окремої ґрунтовної студії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О. Микола Вороний // Білецький О. Зібрання праць: у 5 т. – Київ: Наук. думка, 1965. – Т. 2. – С. 596–624.
2. Бурбела В. М. К. Вороний: над рядками неопублікованої біографії українського поета // Дніпро. – 1990. – № 9. – С. 109–118.
3. Вервес Г. Микола Вороний // Вороний М. Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика / упоряд. і приміт. Т. І. Гундорової, вступ. ст. і ред. Г. Д. Вервеса. – Київ: Наук. думка, 1996. – С. 5–30.
4. Вороний М. До статті Олекс[андра] Ів[ановича] Білецького про мене // Там само. – С. 586–618.
5. Вороний М. До статті Олекс[андра] Ів[ановича] Білецького про мене: Лист до О. І. Білецького від 9.IV.1928 р. // Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 110, № 29. – 32 арк.
6. Вороний М. Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика. Київ: Наук. думка, 1996. – 704 с.
7. Гундорова Т. “Fiat” Миколи Вороного // Слово і Час. – 1994. – № 7. – С. 32–33.
8. Камінчук О. Поезія Миколи Вороного і український символізм // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колеґіумах. – 2010. – № 1. – С. 85–100.
9. Колжуніна В. Архітектоніка поетичних циклів Миколи Вороного. – Одеса: Астропринт, 1998. – 100 с.
10. Кузьменко В. Микола Вороний // Гроно нездоланих співців: Літературні портрети українських письменників ХХ століття. – Київ: Укр. письменник, 1997. – С. 16–27.
11. Кшевцевський В. Валерій Брюсов і Микола Вороний: архітектоніка поетичного твору. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – 136 с.
12. Ливанов Ф. Золотая грамота. Первая в России учебно-воспитательная народная хрестоматия: в 2 кн. Изд. 1-е. – Москва: Тип. Хана, 1875 // URL: http://antikvariats.club/index.php?route=product/product&product_id=8470 (дата звернення: 24.06.2018).
13. Лизанівський І. Лист до Миколи Вороного від 3 травня 1928 року // Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 110, № 12. – 2 арк.
14. Луцюк М. Поет краси страждання. Художня творчість Миколи Вороного. – Київ: Колесо, 2008. – 60 с.
15. Нариси з історії українського національного руху / відп. ред. В. Г. Сарбей. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 189 с.
16. Шифокова В. Партия “Народного права”: Из истории освободительного движения 90-х годов XIX века. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1972. – 206 с.

Отримано 26 червня 2018 р.

м. Кам’янець-Подільський